

УДК 811.161.2'371

МІКРОКОНЦЕПТОСФЕРА СВЯТКИ: ГЕНДЕРНА ПАРАДИГМА

Плотнікова Н.В.

Харківський національний університет ім. Г.С. Сковороди. м. Харків, Україна

У статті розглядаємо мікроконцептосферу „Святки” крізь призму лінгвістичної гендерології, описуємо гендерно марковану лексику та особливості її функціонування з урахуванням стереотипів мовленнєвої поведінки

Ключові слова. гендер, лінгвістична гендерологія, мікроконцептосфера, мовно-національна картина світу

У всіх мовах світу, як відомо, виявлені особливості мовної поведінки жінки та відмінної від неї мовної поведінки чоловіка. Існує думка, що лінгвістична традиція, яка враховує фактор статі, походить з античного світу, а саме з усвідомлення категорії природної статі (sexus) та граматичного роду (gender) [17, с. 9]. Відомо також, що Вайвз у праці „Про виховання жінки-християнки” (Vives, De Institutione Christianae Feminae, 1523) робив зауваження з приводу мовної поведінки жінки того часу [7, с. 126].

У 1900-1960 рр. західні лінгвісти розробляли гіпотезу про кординальну різницю між чоловічим та жіночим типами мовлення; підіймали питання про доцільність використання слів типу doctress, authoress і т. ін., але систематичних досліджень у цій галузі не проводили, за винятком окремих випадків (Ф. Маутнер, Е. Селіп, О. Єсперсен та ін.).

З середини ХХ ст. пріоритетну роль у лінгвістиці почали відігравати соціальні чинники, на тлі яких мова розглядалась у зв'язку з суспільством та людиною як членом цього суспільства, завдяки чому, як відомо, виникли нові напрямки у мовознавстві – соціолінгвістика, психолінгвістика, прагматика, теорія дискурсу тощо. Поступово в коло інтересів цих лінгвістичних галузей потрапляють соціокультурні відмінності жіночого та чоловічого менталітету, а також традиційна відмінність у вихованні, психиці та способі життя. Дослідження 1970-х років свідчать про визнання цієї проблеми лінгвістичною наукою. Таким чином і виникла лінгвістична гендерологія, яка стала самостійним науковим напрямком у мовознавстві, який досліджує гендерні аспекти мови та комунікації [5, с. 97]. Проте проблема назви нової галузі ще остаточно не вирішена. Існують поняття „гендерна лінгвістика”, „лінгвістична гендеристика”, „гендергетика”, „гендеристика”, „гендерологія”, „лінгвістична гендерологія”. Погоджуючись з позицією О.І. Горошко та А.В. Кириліної, зазначимо, що останній термін є більш уживаним у сучасних гендерних дослідженнях з лінгвістики [12, с. 138], що й спонукало автора статті до його використання.

Щодо поняття „гендер”, існує думка, що в соціальних науках воно пов'язано з Енн Оуклей (70-ті роки ХХ ст.) [5, с. 103] „Gender” в латинській та англійській мовах первісно має значення граматичної категорії роду для іменників-істот у разі потреби

його уточнення, але в соціальних науках він з'явився для визначення соціальної, а не біологічної різниці між чоловіком та жінкою.

Отже, поняття „гендер” не є суто лінгвістичною категорією, проте мова і мовлення можуть бути проаналізовані з огляду на відображення в них гендерних стосунків. Виходячи з того, що гендер є компонентом як колективної, так і індивідуальної свідомості, його необхідно вивчати як когнітивний феномен, культурний, соціальний, а також мовний чинник, що визначає ставлення суспільства до чоловіків і жінок, поведінку індивідів у зв'язку з приналежністю до певної статі, стереотипні уявлення про чоловічі та жіночі якості – все те, що окреслює проблематику статі (від галузі біології до сфери соціального життя і культури). З огляду на викладене вище, гендер у цьому дослідженні розуміємо як сукупність соціальних та культурних норм, які суспільство приписує виконувати людині у відповідності до її біологічної статі [12, с. 21].

Як бачимо, гендерні дослідження було започатковано британськими та американськими лінгвістами – це насамперед С. Беннет, А. Годдард, Дж. Мілліс, Л. Паттерсон, Д. Спендер, Дж. Уїлліамс та ін. Проте протягом останніх п'ятнадцяти років гендерну проблему активно досліджують у вітчизняному (О.Л. Бессонова, Г.Ю. Богданович, О. І. Горошко, Л.М. Сінельнікова, О.М. Холод, А.Г. Шиліна та ін.) і російському (І.М. Абреїмова, О.А. Вороніна, О.Л. Каменська, А.В. Кириліна, І.Г. Ольшанський, А. Першай, О.В. Рябов, В.Н. Телія, І.І. Халєєва та ін.) мовознавстві.

все ж таки обрана проблематика в лінгвістиці на сьогодні є ще не досить дослідженим явищем, що і зумовило *актуальність* теми цього дослідження, бо гендерні ознаки мовно-національної картини світу не завжди є очевидними, однак перехід мовознавства до нової наукової парадигми, для якої визначальним є людський фактор і особистість мовця як такого, зобов'язує мовознавців розширювати свої погляди на поліфункціональність засобів мови у світлі гендерного феномена.

Мета цієї наукової розвідки – дослідити ментальні репрезентації гендерної поведінки та гендерно маркованої лексики як засобів вербалізації мікроконцептосфери *Святки*. Відомо, що концепт це – інформаційна структура свідомості, певним чином організована одиниця пам'яті, яка містить сукупність знань про об'єкт пізнання, вербальних і невербальних, набутих шляхом взаємодії п'яти психічних функцій свідомості й позасвідомого [10, с.256]. Звідси виводимо, що мікроконцептосфера це - сукупність декількох одиниць пам'яті (концептів), що й приймаємо за її визначення в цій статті.

Постановка проблеми. Звичайі, обряди та свята становлять невід'ємний компонент етнічної культури українського народу та складають моральну основу його життя. У деяких народів ці звичайі були зібрані та узагальнені, про що свідчать письмові джерела: вітчизняні (Булашев Г., Воропай О., Гнатюк В., Костомаров М., Курочкін О., Скуратівський В., Сосенко К. та ін.) та російські (Афанасьєв А., Виноградова Л., Даль В., Зеленін Д., Смирнов С., Снегірьов І., Степанов М., Терещенко О., Цветков І., Чубинський П. та ін.). Завдяки цим джерелам, маємо можливість сьогодні досліджувати гендерні аспекти етнічної культури нашого народу.

З давніх-давен в українській сім'ї головою родини міг бути батько, старший син або жінка (удовиця). Але незалежно від голови жінка відігравала особливу роль в українській сім'ї. Навіть у давнину на Україні існувало повір'я, що чоловік не може постати перед Богом без дружини, бо чим більше сліз пролл'є вдова, тим менше клопоту

у майбутньому житті буде мати душа небіжчика. І якщо покійник не був одружений, то рідні запрошували „плакальницю”, щоб дотриматися традиції

Про особливість ролі жінки в Україні можна говорити з огляду на етимологію російського вислова „выходить замуж» та українського дієслова „одружуватися”. Російська жінка виходить за „мужа”, тобто чоловіка. Щодо українського дієслова, то воно походить від українського дружина (рос. *жена*). Можливо, у давнину слово було спільнокореневим із словом друг. Отже, одружуючись, українець знаходив собі друга та товариша у своїй дружині [Див. про це: Огієнко І.]. І, на відміну від російських, наші жінки не були такі вже безправні, але факти гендерної поведінки все ж таки мали місце, особливо під час свят та обрядів, що було даниною язичницьким або церковним традиціям.

Лінгвістична гендерологія з точки зору А. В. Кириліної вирішує дві низки проблем: 1) мова та відображення в ній статі; 2) письмова та усна мовна поведінка чоловіків та жінок [12, с. 138]. Зазначимо, що один із структурних компонентів мікроконцептосфери *Святки* становить гендерно маркована лексика (*вертепник, посівальник, полазник, ряджений, колядник, щедрівник* тощо). Відомо, що у більшості мов жіночий рід іменників утворюється суфіксальним способом. Те саме притаманне й українській мові, порівн.: *киянин – киянка* і т. п.

У словниках української та російської мов іменник *вертепник* у значенні „актор, який ляльками на держаках виконував ролі персонажів вертепної вистави”, не має опозиції жіночого роду [1, с. 83; 15, с. 331]. Лише один із словників російської мови подає форму жіночого роду, але в іншому значенні, порівн.: *вертепниця* – „мешканка вертепу” [14, с. 190-191]. Іменник *вертепник*, як відомо, походить від іменника *вертеп*, що має значення „старовинний пересувний ляльковий театр” [15, с. 331], а як відомо, у день Різдва Христового грамотні міщани, дяки, школяри та церковні співаки збирались і носили по хатах ляльковий театр під назвою вертеп. Відомо, що всі вони належали до чоловічої статі, а значить, форма жіночого роду до іменника *вертепник* не могла й існувати.

Іменники *посівальник* та *полазник* тлумачаться у словниках, як „той, хто вітає з Новим роком і посипає при цьому зерном у хаті, кімнаті”, і так само, як і *вертепник*, у словниках не зафіксований їх корелят жіночого роду [1, с. 892; 15, с. 327]. Тут діє чіткий непорушний закон: *полазником* або *посівальником* може бути лише чоловік (парубок, хлопчик), ні в якому разі не жінка [3, с. 42].

Ряджений (субстантивований іменник) має таке значення: „людина, одягнена в маскарадний костюм або в незвичайний одяг”. Ця лексема також не має відповідної форми жіночого роду [8, с. 691; 13, с. 750; 14, с. 1673; 15, с. 923]. Історія нам дає пояснення: вистави водіння „кози” та „Маланки” супроводжувались перевдяганням та маскуванням, що вважали бісівською справою, бо другу половину святку земля була переповнена нечистими силами, з якими могли „спілкуватися” тільки сильні та вправні чоловіки.

Хоча й відомо, що щедрувати ходили лише дівчата, але існують поодинокі свідчення про щедрування маленьких хлопчиків, тому словники подають форми обох родів, порівн.: *щедрівник, щедрівниця* – „той, хто ходить щедрувати, щедрює” [1, с. 1413; 15, с. 579]. Очевидно, форма чоловічого роду розвинулась за аналогією під впливом іменників *вертепник, ряджений, полазник*.

Іменник *колядник* – „той, хто колядує” – має форму жіночого роду – *колядниця* [15, с. 331], однак словник 2004 р. подає лише форму чоловічого роду [1, с. 440], можливо, за існуючою традицією тяжіння до маскулінізації іменників на позначення роду занять. Проте достеменно відомо, що форми обох родів досить уживані, бо існували як чоловічі, так і жіночі колядки (про їх різницю та особливість нижче).

Тепер розглянемо більш докладно особливості гендерної поведінки українців упродовж зимового циклу свят у межах мікроконцептосфери *Святки* (Див. таблицю 1).

1. *Дії з їжею*. Дванадцятидення святок розпочинається Багатою кутею або святвечором. У цей день зранку господині починають готувати 12 пісних святкових страв. За традицією готувати, поратися біля печі та накривати на стіл може лише жінка, жоден чоловік не має на це права. Відомо, що у свідомості кожного українця концепт *жінка* має такі складові, як „хазяйновита”, „домовита”.

Щодо чоловічих дій, то можемо впевнитися, що всі вони пов'язані з замовляннями стосовно врожаю у наступному році. Спочатку господар з вечерєю в руках робленим басом гукає: „Морозе, морозе, йди до нас кутю їсти!” Потім примовляє: „Як не йдеш, то не йди і на жито-пшеницю” [2, с. 41-42]. Потім, під час вечері, господар підкидає ложку куті до стелі „на приплід”: скільки прилипне зернин до стелі, стільки з'явиться в новому році живності. Друга ложка призначалася врожаєві зернових, а третя – завбачувала кількість роїв бджіл [11, с. 14]. На щедру кутю господар сідав за гіркою пирогів, щоб його не видно було й приказував: „Аби й надалі ви мене так не бачили” (що символізувало достаток та щедрий урожай) [3, с. 43]. Як бачимо, чоловік у свідомості українців постає хліборобом, стурбованим долею своєї родини у майбутньому році.

2. *Дії з соломою*. На Багату кутю господар зранку стелить худобі свіжу солому. Після чого чоловік вносить сніг жита „дідуха”, який був своєрідним атрибутом, що засвідчував існування культу предків, бо вважалося, що в ньому живуть добрі душі пращурів, які оберігають посіви та врожай [2, с. 39; 11, с. 8].

На Голодну кутю спалюють дідуха, і душі предків разом з вогнем повертаються до раю, також цей обряд є символічним спаленням зими та накликанням весни. Попіл з „дідуха”, який залишається, жінки несуть на город – „щоб огірки родили” [2, с. 96]. Чому власне такий розподіл обов'язків, пояснити важко. Можливо, колись була мотивація, але зараз її віднайти важко.

3. *Дії з худобою*. Господар годує домашню худобу перед тим, як сісти за стіл у Святвечір, а жінка годує птахів. Відомо, що явище антропоморфізму було притаманне світогляду давніх українців. Пригадаймо казки, пісні, вишиванки, де жінка завжди ототожнювалась із птахом, можливо, саме це лягло в основу традиції, що домашніх птахів годує тільки жінка.

4. *Дії з водою*. До світанку у Святвечір господар приносить воду з колодязя або річки [9, с. 3]. До Водохрещ – протягом усіх трьох свят – жінки не ходили по воду: це мали робити лише чоловіки, „бо у воді чорти сидять і можуть вчепитися” [11, с. 35]. Так само тільки чоловік (священик) міг освятити воду на Водохреще, і лише господар міг покропити тією водою хату. Вважалося, що чоловіки більш сміливі, ніж жінки, а отже, лише вони можуть подолати нечисту силу, яка вешталася вулицями протягом останніх шести святкових днів.

Після вигнання всіх чортів жінки робили тісто з борошна та святої води. На Водохреще, єдиний раз на рік, молодіці йшли в шинок і пили горілку та співали веселих

пісень. Від Різдва до Водохреща в шинок ходити тріх, бо ще вода не свячена, а в цей день уже можна [2, с. 106].

5. *Колядування.* У перший день свят колядували дорослі парубки, які ходили із „звіздою” та колядували у хаті перед образами [2, с. 48]. Наступний по Різдвові день – свято Богородиці. На Богородицю можна було колядувати й жіночим ватагам [11, с. 21]. Дівоча ватага ходить з ліхтарем, що має вигляд зірки або місяця, та до хати не заходить: співає надворі під вікном. Бачимо, що в день народження Ісуса Христа колядували чоловіки, а на свято Богородиці – жінки. Очевидно, тут є певний зв'язок. Щодо того чому жінок не пускали до хати, то тут має вплив те саме повір'я, що й під час засівання, про яке мова йтиме далі.

6. *Посівання.* На Різдво на світанку починається обряд засівання. Перший гість, який увійде до хати на Різдво, за повір'ям, повинен бути чоловіком, бо, за язичницьким народним віруванням, жінка щастя не приносить – тільки чоловік, тому й посівати дівчатам не годиться. Очевидно, тому дівчата і колядують на вулиці, на відміну від хлопців.

7. *Театралізовані вистави.* У день Різдва Христового чоловіки ходили з вертепом. Відомо, що тексти вертепних вистав були часто писані незрозумілою церковнослов'янською мовою, яку розуміли на той час лише чоловіки, бо жінок грамоті не навчали. До того ж, театр на початку свого існування був суто чоловічою справою. Так само лише чоловіки брали участь у водінні „кози” на Різдво та „Маланки” на Новий рік [2, с. 86; 11, с. 24]. Як вже зазначалося, ці вистави потребували маскування, яке було потрібне для захисту від злої сили. Саме тому слабкі жінки не могли брати участі в цих виставах, хоч інколи зустрічалися й дівочі „Маланки”, але швидше як виняток.

8. *Щедрування.* На Василя, що перед Новим роком, переважно щедрували лише дівчата-підлітки, іноді юнаки [11, с. 22]. Пояснити це так само важко, як і випадки з сіном та соломою.

9. *Дії, зумовлені християнством.* На Святвечір голова сімейства стає на коліна перед образами і молиться за померлі душі. Слідом за господарем всі присутні виголошували молитву [2, с. 42; 11, с. 14]. Молитву творив саме чоловік, бо він був головою роду. Так само, як старший, він сповіщав про першу зірку на небі, після появи якої вся родина сідала за стіл. Можливо, мотивація полягає в тому, що правити християнські обряди міг лише чоловік.

10. *Дії, зумовлені язичництвом.* На Водохрещу, як уже освятилася вода, на Лівобережній Україні парубки розігрували „орден” – хрест з льоду [11, с. 35]. У цей день люди навкруги малювали хрести, які мали здатність виганяти нечисту силу, що до цього дня вешталася землею. Для цього й на річках вирубали хрести з льоду. На тому ж льоду парубки вчиняли бійку навкулачки. Можливо, спочатку суть бійки була не в перемозі, а у показі чоловічої сили з метою налякати чортів.

На особливу увагу заслуговують дівочі ворожіння. Споконвіку жіноче начало асоціювалося з темними силами, з чимось незрозумілим, нелогічним, тому ворожити могли лише жінки. Чарувати можна було лише в ті дні, коли Бог на честь народження сина відкривав ворота пекла та дозволяв нечисті вештатися землею.

Зробимо *висновок*, що наявність тих чи інших характеристик, які є більш властивими для осіб жіночої або чоловічої статі зумовлюється специфічними історичними, етнічними, культурними чинниками, під впливом яких формувалося вербалізоване або невербалізоване уявлення про чоловічу або жіночу стать.

МІКРОКОНЦЕПТОСФЕРА СВЯТКИ: ГЕНДЕРНА ПАРАДИГМА

Зіставне вивчення назв осіб жіночої та чоловічої статей, а також їх гендерно маркованої поведінки, що має конкретний відбиток у фрагментах мовної картини світу, складає перспективу подальшого розвитку питань когнітивної лінгвістики та лінгвістичної гендерології.

Таблиця 1

дія	чоловіки	жінки
1. <i>Дії з їжею</i>	1) підкидає кутю до стелі; 2) ховається за пирогами; 3) запрошує мороза та інші сили природи на кутю.	1. готує кутю, узвар та іншу їжу; 2. накриває стіл, порається коло печі
2. <i>Дії з соломою</i>	1. вносить дідуха; 2. вносить соломю.	Розносять попіл від дідуха
3. <i>Дії з худобою</i>	Годує домашню худобу перед тим, як сісти за стіл у Святвечір	Кутею годує домашніх птахів
4. <i>Дії з водою</i>	1. впродовж усіх святків носить воду з річки або колодязя; 2. освячує воду лише священи-чоловік; 3. кропить у домі святою водою.	1. зі святої води та борошна робить тісто; 2. на Водохреще йдуть пиячити до шинку.
5. <i>Колядування</i>	Парубки ходять із зіркою та колядують у хаті біля образів.	Дівчата ходять з ліхтарем, колядують лише на вулиці.
6. <i>Посівання</i>	<i>полазник</i> або <i>посівальник</i> засіває хату зерном.	Збирає зерно для весняного сіва.
7. <i>Театралізовані вистави</i>	1) ходять з вертелом; 2) хлопці водять козу; 3) парубки водять Маланку.	1) водять дівочу Маланку
8. <i>Щедрування</i>		На Новий рік ходять дівчата-підлітки.
9. <i>Дії, зумовлені християнством</i>	1. промовляння молитви перед вечерею; 2. сповіщають про першу зірку.	
10. <i>Дії, зумовлені язичництвом</i>	Навкудачки	Ворожіння

Список літератури

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови / За ред. В.Т. Бусел. – К., 2004. – С. 83, 443, 892, 1413.
2. Воропай О. Звичаї нашого народу. – Харків, 2005.
3. Воропай О. Звичаї народу // Світ морозива та холоду – 2005. – №6. – С.40-43.
4. Горошко Е. И. Интегративная модель свободного ассоциативного эксперимента. – Х.-М., 2001.
5. Горошко Е.И. Языковое сознание; гендерная парадигма – М.-Х., 2003.
6. Горошко Е.И. Функциональная асимметрия мозга, язык, пол. – М.-Х., 2005.
7. Марченко Ю.М., Смирнова Т.В. Проблема гендера в истории языка / Гендерные аспекты этнической культуры в Украине. – Севастополь, 2004. – С.126-130.
8. Ожегов С.И., Шведова Н.Ю. Толковый-словарь русского языка: 80 000 слов и фразеологических выражений / Российская академия наук. Институт русского языка им. В.В.Виноградова. – М., 1999. – С.691.
9. Сахаров И.П. Сказания русского народа – Спб., 1885.
10. Селіванова О.О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія. – Полтава, 2006 – С. 256-258.
11. Скуратівський В.Т. Дідух: Свята українського народу. – К., 1995.
12. Словарь гендерных терминов (СГТ) / Под ред. А. А. Денисовой. – М., 2002. – С.21. 138
13. Словарь русского языка: В 4 т. / РАН, Ин-т лингвистических исследований, под ред. А.П.Евгеньевой. – М., 1999. – Т. 3. – С.750.
14. Словарь современного русского языка: В 17 т. – М.- Л., 1950-1965. – Т.2. – С.190-191. Т.12. – С. 1673
15. Словник української мови: В 11т. – К., 1977. – Т.1. – С.331; Т.4 – С.237; Т.7 – С.327; Т.8 – С. 923. Т.11 – С.579.
16. Снегирев И. М. Русские простонародные праздники и суеверные обряды. – М., 1990. – Т.1
17. Халеева И.И. Гендер как интрига познания / Гендер как интрига познания. – М., 2000

**Плотнікова Н.В. МИКРОКОНЦЕПТОСФЕРА „СВЯТКИ”:
ГЕНДЕРНАЯ ПАРАДИГМА**

В статье рассматриваем микроконцептосферу «Святки» сквозь призму лингвистической гендерологии, описываем гендерно маркированную лексику и особенности ее функционирования с учетом стереотипов языкового поведения

Ключевые слова: *гендер, лингвистическая гендерология, микроконцептосфера, национально-языковая картина мира*

**Plotnikova N.V. THE MICROCONCEPTOSPHERE “SVYATKI”
THROUGH THE PRISM OF THE LINGUISTIC GENDEROLOGY**

This research focuses on the microconceptosphere “Svyatki” through the prism of the linguistic genderology, it describes the gender-marked words and the peculiarities of their functions accounting the stereotype of the language behaviour

Key words: *gender, linguistic genderology, microconceptosphere, national-linguistic world-image*

Поступила до редакції 22.02.2007 р.